

Kim müsür goşunyň içini köwüp, «kartondan gaplaň» ýasady?

Category: Kitapcy, Medisina, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Kim müsür goşunyň içini köwüp, "kartondan gaplaň" ýasady?

KIM MÜSÜR GOŞUNYNYŇ IÇINI KÖWÜP, «KARTONDAN GAPLAŇ» ÝASADY?

Osmanlyda we Müsürde modernleşme (döwrebaplaşma) - günbatarlylaşma prosesi bir döwürräkde başlady. Iki ýurtda-da goşun modernleşmegiň we ulus-döwlet gurluşynyň lokomotiwi bolup hyzmat etdi.

Medisina, inženerçilik, aragatnaşyk ekerançylyk, tekstil, çaphanaçylyk, gazet-žurnallar, terjimeçilik, sungat we döredijilik ulgamlarynda gazanylan sepgitleriň hemmesi diýen ýaly goşunda geçirilen reformalaryň gönüden-göni netijesidi. Eýse, türk goşuny bilen müsür goşunyň bu meňzeşligi-öňbaşçy özboluşlylygy haçan, nähili tapawutlylyk görkezdi?

Modern Müsüriň düýbünü tutujy osmanly generaly: Kawalaly Mämmedaly paşa (1769-1849).

Döwrüniň ähli harby gullukçylary ýaly Kawalaly paşanyňam Napoleona bolan hormaty çäksizdi. Haýran galaýmaly tötänlik, hut Napoleon hem onuň ykbalyny özgertdi duruberdi!

Fransuzlar Müsüri basyp alanlarynda Osmanly serdary-ekrem Ýusup Ziýa paşanyň ýolbaşçylygyndaky goşuny Müsüre ýollady. Kömege gelen goşuna Kawalydan 300 adam goşuldy. Bularyň biri-de Mämmedaly atly bir esgerdi.

Fransuzlar Müsürden çykanda Kawalaly olary uzakdan synlap, Napoleona we düzgün-nyzamly fransuz esgerlerine, olaryň harby lybaslaryna haýran galdy.

Çuňňur akyl-paýhasy we batyrgaýlygy bilen tapawutlanýan Kawalaly Müsüriň başyna geçende, ilkinji eden işi täze goşuny döretmek boldy. Şu maksat bilen çagyryş boýunça hökmany harby gullugy ýola goýdy, Müsüriň garyp-gasarlaryny harby gulluga aldy, olara egin-eşik, ýarag, pul we iň ähmiýetlisi-de şahsyýetnama berdi.

Aslynda bu özygtyýarly we bir bitewi döwlet bolmaguň ilkinji ädimleridi. Müsüriň garamaýak halky goşuna alnyp, mün ýyldan soň hak-hukuk we borç duýgusynuň içinde ýurduna arka çykjak milli buýsanja gowuşdy.

Müsürde (pro)nasionalizm duýgulary «döwlet goşunynyň» döredilmegi bilen, ynha, şeýdip başlady.

Fransiýa nädip korollygyň soňuna nokat goýup bir bitewi döwlet guran bolsa, Kawalaly-da patyşanyň boýunturygyndan sypynyp, bir bitewi döwlet gurmalydy.

■ **Müsür goşunyndaky türk ofiserler**

Müsürde modern goşunyň kemala gelmegi bilim ulgamyny-da özgertdi, harby medisina we inženerçilik mekdepleri açyldy, Fransiýadan mugallymlar çagyryldy, Fransiýada okamaga talyplar ugradyldy.

Goşunyň egin-eşigini üpjün etmek üçin tikiňçilik kärhanalary guruldy, wagtyň geçmegi bilen bu kärhanalaryň gerimi giňäp, senagatyň ilkinji ädimleri ädildi. Goşunyň azyk üpjünçiligi üçin oba hojalyk we maldarçylyk pudaklarynda oňyn özgertmeler geçirildi.

Gepi uzadyp durjak däl. Eýse, modernleşmegiň iteriji motory bolan müsür goşunynyň ätiýaçlyk gory nämededi?

Goşun diňe Müsürde ýaşaýan ilatdan döredilmedi. Osmanlynyň çäginde ýaşaýan türkler-türkmenler, albanlar, kürtler,

çerkezler hem bardy. Üstesine Kawalaly esger ýetmezçiligini doldurmak üçin Sudany basyp aldy.

Müsür goşunynyň düzümi dürli milletden ýygnananam bolsa, Kawalaly Mämmedaly paşanyň kesgitli buýrugy bardy: Ofiserler türk bolmaly!

Goşunda ýokary wezipelere ýetmek üçin türkçe geplemelidi we Anadoluda, Stambulda, Albaniýada doglan bolmalydy.

Osmanlydan alynan uruş ýesirleri-de, eger isleseler, goşuna girip bilýärdi. Goşunda görkezmeler, buýruklar türk dilinde berilýärdi. Kairiň harby mekdebinde-de okuw sapaklary türk dilindedi.

Müsürli araplar goşunda diňe ýüzbaşy (kapitan) çinine çenli galyp bilýärdi. Mülazym (leýtenant) we mülazym ewwel (kiçi leýtenant) çinli ofiserleriň ýarsy türk, ýarsy arap bolmalydy. Bir batalýonda dörtten köp arap leýtenantynyň bolmagyna ýol berlenokdy we ş.m.

Bu ýagdaýy Kawalaly şeýle düşündirýärdi: *«Men iňlisleriň Hindistanda edýänlerinden üýtgeşik zat edemok: olaryň hindilerden düzülen we iňlisleriň serkerdelik edýän goşunlary bar, meniňem araplardan düzülen we türkleriň serkerdelik edýän goşunym bar».*

■ Tanzimat mekdebi

Müsür bilen bir döwürräkde birmeňzeş günbatarlylaşma ädimlerini äden Soltan Mahmyt II (1784-1849) bilen başlan döwürde osmanly hem ätdi. Ýanyçarlar yok edildi, osmanly goşuny täzedan döredildi, Ýewropadan harby hünärmenler çagyryldy, harby medisina-inženerçilik mekdepleri açyldy we ş.m.

Mahmyt II, Abdylmejrit, Abdyleziz dagylaryň döwründe baş wezir Reşit paşanyň ýetişdiren Tanzimat mekdebini oňlaýan Aly we Fuat paşq dagylar günbatarlylaşma prosesiniň dowam etdirijileri boldy. Soltan Abdylhamyt II-niň döwründe «tanzimatçy paşalaryň» döwrany sowulanam bolsa, Abdylhamyt II reformalara dowam etdi.

Müsürde Kawalalydan soň gelen Apbas içimtap, hemme zada

şübheli garaýan we Günbatardan uzak durmaga çalyşýan biridi. Şonuň üçinem ol atasyndan miras galan modernleşme däbini dowam etdirmedi.

Apbasyň yzyndan gelen Said Günbataryň tarapdarydy, fransuzlara ýakyn durýardy, atasy Kawalalyň arasy kesilen döwrebaplaşma maksatnamalaryny gaýtadan janlandyrdy. Mysal üçin Suweýş kanalyňyň gurluşygynyň taslamasy Saidiň hemaýatkärliginde taýýarlandy.

Saidden soň gelen Ysmaýylyň ýeke-täk maksady bardy: Müsüri Ýewropanyň bir parçasyna öwürmek! Ol muny Angliýanyň howandarlygynda amala aşyrjakdygyna ynandy (ynandyrdylar). Ýurdy daşary ýurt kapitalyna açdy, bu pullat bilen möhüm we iri taslamalary amala aşyrmaga synanyşdy. Netijede, Müsür tapgyrma-tapgyr bergä batyryldy we gysga wagtyň içinde maliýe çöküşligi bolup geçdi. Munuň yzyndan 1882-nji ýylda ýurdy iňlisler basyp aldy. 1922-nji ýylda Müsür Osmanlydan bölünip, garaşsyzlygyny gazananam bolsa, Fuatdyr Farugyň döwürlerinde ýurtda iňlis agalygy höküm sürdi.

Şol döwrüň içinde iňlisler Müsürdäki türk agramyny özlerine bäsdeş hasaplaýandyklaryny üçin köşkde türkçe gürleşilmegine, goşunda türk ofiserleriniň bolma talabyna, bilimiň türk dilinde berilmegine inçelik bilen taýýarlan hilegärçilikli oýunlary arkaly soňky nokady goýdurdy...

Garry atasy Kawalaly türk dilinden başga dili bilmese-de, hanedanyň iň soňky agzasy Faruk iňlis, fransuz, italýan, arap dillerini bilýänem bolsa, türk dilinde ýeke agyz söz gürlemeýärdi. Iňlisler maksadyna ýetipdi. Häzir Müsüriň ikinji resmi dili iňlisçe!

Iňlisler we has soňra amerikanlar müsür goşununu syýasatyň, söwdanyň içine sokup, generallygy «synpdan geçmegiň» serişdesine öwürdiler. Netijede, müsür goşuny “karton gaplaña” öwrülmelidi...

■ HARBY LYBASLY POSTAWŞIKLER

Müsür Arap respublikasy 1952-nji ýylda şu wagta çenli üç sany ýokary çinli harby gullukçy tarapyndan dolandyryldy: Nasyr,

Enwer Sedat, Hüsni Mübärek.

Üç lideriňem synpy gelip çykyşy birmeňzeşdi: Aleksandriýanyň garamaýak ilatynyň raýonlarynyň birinde poçtalyonyň ogly bolup dünýä inen Nasyr, Manufiýäniň obalarynyň birinde doglan Sedat we şol etrabyň başga bir obasynda doglan Mübärek hut şu ýollar arkalu goşuna giripdiler.

Aslynda geň galyp oturasy iş ýokdy:

Müsüriň halky öňdenem garypdy. Garamaýak halkyň «potensial taýdan aç» çagalary durmuşda rowaçlyk gazanmagyň ýeke-täk çykalgasy hökmünde goşunyň hataryna girmegi iň aňsat ýol hasaplaýardylar.

Goşunda gulluk edip başlansoň, açdyklaryny undup, bu gezek «synpy aşmagyň» kül-külüne düşdüler.

Nädipmi?

«Sowuk urşuň» başlangyç ýyllarynda Nasyr bilen SSSR-iň arasy diýseň gowudy. Arap Sosialistik bileleşigini gurmak, sosialistik röwüşli arap nasionalizmi ideologiýasyny arap halklaryna wagyz etme ýaly synanşyklary ýaly Nasyr bilen bitewileşen ähli syýasy özgertmeler hemişe şu müsür-sowet gatnaşyklarynyň netijesinde döredi. Ofiserler idealistdi.

Ysraýyla garşy 1948-nji, 1967-nji, 1973-nji ýyllaryň uruşlarynda alnan ýeňlişler müsür-sowet gatnaşyklarynyň arasyny açdy. Sedat ABŞ-na ýakynlaşdy. Ysraýyl bilen gepleşikleri geçirdi we ýaraşyk şertnamasyny baglaşan ilkinji arap lideri hökmünde taryha girdi.

Sedata berlen garşylyklaryň çägi bolmady we ahyrynda ol harby parad geçirip durka, ysalamçy militanlar tarapyndan öldürüldi.

Sedat gitdi, Hüsni Mübärek geldi, emma ABŞ-dyr Ysraýyl bilen gatnaşyklar hasam ýygjamlaşmaga dowam etdi.

ABŞ-na ýakynlaşmak demokratiýa, harby struktura-raýat gatnaşyklary babatda-da Müsüre hiç hili bähbit getirmedi. ABŞ Ýakyn Gündogaryň köpüsünde bolşy ýaly, Müsürde-de hemişe awtoritar we antidemokratik syýasy gurluşy goldady.

Regiondaky agalygyny hut şu awtoritar režimleriň başyndaky şahslar bilen aragatnaşyga girmek arkaly gurdy. ABŞ bu kişilere harby we maliýe taýdan her dürli goldawy bermek bilen, bularyň öwezine olardan özüne hyzmat etmeklerine

garaşdy. Bularam öz gezeginde üstlerine ýüklenen wezipäni häzirki wagta çenli birkemsiz ýerine ýetirip geldiler. Bu babatda müsür goşunynda gulluk edýän ýokary çinli ofiserleriň bu gatnaşyklar netijesinde täsirlerini syýasata aralaşdyrmagy hasam köp ýygjamlaşdy.

We soň...

Segseninji ýyllarda döwletçi ykdysady gurluşyň inçelip, neoliberal syýasatyň agalyk ediji güýje öwrülmegi goşunyň ýokary wezipeli serkerdelerine maddy taýdan iňňän uly täsirini ýetirdi. Ýurt howpsuzlygyny üpjün etmekden daşgaryn, ykdysady ugurlara-da «el uzadyp» baýlyk toplaýan harby lybaslylar topary döredi.

Serkerdeler ilkinji nobatda ýurduň iň girdejili ugurlarynyň biri bolan turizm bilen meşgullanmaga, şereketler gurmaga başlady. Yzyndanam gurluşyk ulgamyna aralaşdylar. Harby lybasly postawşikler döredi. Has soňra bank ulgamynda we oba hojalyk işlerinde-de goşunda gulluk edýän ofiserlere ýgy-ýgydan duş gelindi.

Müsür režiminiň döredip beren bu ýeňilliginden doly peýdalananlar goşundaky ýokary çinli ofiserlerdi. Munuň daşynda pes çinli gullukçylara we hatarçylara mundan peýdalanmaga hiç hili ýol berlenokdy!

Ýurduň harby strukturasy agalyk edýän, syýasatyna sözünü geçirdip bilýän müsürli ýokary çinli serkerdeleriň esasy pudaklarda çendenaşa baýamaklary, tütjar durmuşda ýaşamaklary sebäpli belli bir derejede döwletiň içinde aýry bir «döwleti» orta çykardy.

Harby we syýasy güýje birigen ykdysady güýjüňem täsiri bilen goşun ylla döwletiň içindäki döwlete öwrüldi.

Ýarym milliona golaý goşuny bilen Afrikanyň iň uly, dünýäniň bolsa on birinji uly goşuny bolan müsür goşunyň kimler tarapyndan içi köwülip, boş we pöwhe hala getirilendigi görnüp duran zat gerek?

Eýsem, şol bir taryhy prosesden geçen, modernizasiýanyň öňbaşçysy bolan türk we müsür goşunyny wagtyň geçmegi bilen biri-birinden tapawutlandyran parametrler nämede?

■ JHP-niň ÝEŇŞI

Türk goşuny bilen müsür goşunynyň arasyndaky düýpli tapawut – Müsüriň XX asyrdaky Mustapa Kemal ýaly lideri orta çykaryp bilmänligindedir. Mustapa Kemal syýasy maksatnamasy bolan liderdi. Onuň bar maksady garaşsyzlyk gazanmak bilen çäklenmeýärdi. Ol turuwbaşdan respublika we demokratiýa üçin ädimleri ätdi. Mysal üçin, «ýa syýasaty saýlaň, ýa-da gulluk ediň» diýip, goşuny garnizonlaryndan çykarmady.

Emma munuň tersine, Müsürde iňlislere garşy garaşsyzlyk ugrunda göreşen ähli nasionalistleriň (Urabi paşa, Mustapa Kamil, Muhammet Ferit dagylar) ýekeje maksady bardy, olam iňlisleri Müsürden çykaryp kowmak. Olaryň şundan başga göz önüne tutýan düýpli maksatlary ýokdy.

Mysal üçin, Mustapa Kemal ýaly doly garaşsyzlyk, modern demokratiýa, hemme raýata deň hak-hukuk berýän respublika inisiatiwasy müsürli nasionalistlerde ýokdy. Has takygy, iňlisler kowlan ýagdaýynda, elbetde, ýurt garaşsyz bolmalydy, kese ýerlilere ýaranlyk eden hanedan agzalary çetleşdirilmelidi ww respublika ygylan edilmelidi. Emma nähili respublika gurulmalydy? Gynansak-da, içi mejlis ýaly edaralar bilen, kanun çykaryjy-ýerine ýetiriji we sud edaralary ýaly strukturalaryň özbaşdaklygy ýaly düýpli demokratik mehanizmi bilen meýilleşdirilen respublikany gurmak maksatnamasy ýokdy. Bu respublikasynyň bary-ýogy bir ideologiýasy bardy: arap nasionalizmi.

Mustapa Kemal we Türkiýe mysalynyň iň uly tapawudy şunda. Müsürdäki «respublikaçylaryň» hiç haçanam demokratiýany üpjün etmek ýaly alada-gaýgysy bolmady. Hüsni Mübärek hem ýaňy-ýakyna çenli öz ýerine ogluny geçirjek bolup jan edýärdi.

Mysal üçin, ikinji jahan urşundan soň Türkiýe we Müsür iki syýasy akymyň özara göreşine şaýatlyk etdi.

Müsürde esasy syýasy bäsdeşlik Nasyr we onuň režimi bilen olaryň garşydaşy «Musulmn doganlar» guramasynyň arasynda bolup geçdi. Bu bäsdeşligiň esasy meselesi nämäniň üstündedi: ýurduň agalygyny ele geçirmek! Ýeri, haýsy ýol bilen? Häkimiýetde oturany agdarmak ýoly bilen! Bu döwür her dürli demokratik

serişdäniň we usulyň dolulugyna çetde tutulan döwri boldy. Nasyr we onuň režimi üstün çykdy: demokratik ýollar bilenmi ýa-da halkyň erk-ygtyýaryny aňladýan saýlaw sandyklaryň netijesi arkaly? Nasyr elindäki döwletiň güýjüni ulanyp, «Musulman doganlary» basyp ýatyrdy.

Şol döwürräkde Türkiýede köp partiýaly düzgüne geçildi we saýlawlar netijesinde häkimiýet çalyşdy. Muny amala aşyranam soňky döwür ýygy-ýygydan tankyt topuna tutulýan Ismet İnönüdi. «Sowuk uruş» döwrüniň global meýilnamalary sebäpli Türkiýede harbylaryň döwlet agdarlyşygy bolup geçdi. Emma Müsürden ýeke tapawudy, harby gullukçylar haçan gelen bolsa, mümkingadar iň gysga wagtyň dowamynda ýerini gaýtadan raýatlara berdi. Şolar ýaly wagt Türkiýede demokratiýanyňam hemişelik döwrany sowulmady. Generallar agdarlyşygy baýamagyň serişdesine öwürmediler.

Bugün diktatorlyga garşy Müsüriň Tahrir ploşadyna ýygnananlar, aslynda bize Mustapa Kemalyň we Ismet İnönüniň nädereje beýik syýasatçy we döwlet işgäri bolandygyny görkezýär.

Gynansak-da, Türkiýe häzirki günlerde çaltlyk bilen diktatorlyga tarap barýar.

Soner ÝALÇYN.

«HÜRRIYET» gazetini, 13.02.2011 ý.

Terjime eden: Guwanç MÄMILIÝEW. Taryhy makalalar